

УДК 159.947:355.477

Олег ГРИЦИНА,
*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький*

СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА ПСИХІЧНОЇ СТІЙКОСТІ КЕРІВНИКА ОРГАНУ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

У статті на підставі аналізу наукової літератури та практичної діяльності керівників органів охорони державного кордону уточнено сутність і конкретизовано структуру їх психічної стійкості.

Ключові слова: *структура психічної стійкості, керівник, орган охорони державного кордону.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Проблема психічної стійкості військових керівників має виняткову важливість як для психологічної науки, так і для практики професійної діяльності. Водночас наявні суперечності, невизначеність у їхньому науковому описі свідчать про нагальну необхідність усебічного аналізу зазначеного феномена. Насамперед, важливо уточнити сутність психічної стійкості керівників органів охорони державного кордону, визначити складники її структури, виявити закономірності, механізми і можливості ефективного розвитку цього багатомірного психічного утворення. Для цього потрібен системний підхід до вирішення проблеми і визначення методологічних засад розробки концепції ефективного розвитку психічної стійкості керівників органів охорони державного кордону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Проблема

психічної стійкості стала предметом досліджень В. Барка, В. Лефтерова, С. Лисюка, О. Матеюка, С. Олексієнка, Є. Потапчука, О. Сафіна, О. Тімченка, А. Якимчука та ін. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядали в своїх працях В. Калін, Т. Кириленко, Є. Клімов, О. Саннікова, В. Селіванов, П. Симонов, М. Рапохін, О. Леонт'єв та ін. На сучасному етапі, в умовах воєнної агресії на сході нашої країни, особливої актуальності набуває дослідження психічної стійкості керівників органів охорони державного кордону, зокрема дослідження її сутності та структури.

Метою статті є уточнення сутності і структури психічної стійкості керівника органу охорони державного кордону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи професійну діяльність офіцерів-прикордонників, науковці зазначають, що вона є діяльністю в особливих умовах, до яких належать відсутність комфортних побутових умов, наявність постійного емоційного напруження та дискомфорту, чітка регламентованість поведінки, висока відповідальність за прийняті рішення тощо. Така діяльність характеризується високою динамічністю (швидким темпом, великими фізичними і психічними навантаженнями, раптовими переходами від одного виду діяльності до іншого), несподіваністю, раптовістю, незвичністю, небезпекою, пов'язаною з ризиком для здоров'я та життя, напруженістю, що породжує негативно забарвлені емоційні процеси та стани (тривожність, страх, роздратування, злість, відчай тощо), а також чіткою організацією і суворою дисципліною (на основі вимог статутів та наказів) [1, с. 36]. Сьогодні все зазначене посилюється проведенням бойових зіткнень на державному кордоні, що відрізняються напруженістю, швидкоплинністю та високою інтенсивністю. Психологічне виснаження, яке при цьому виникає, може призводити до зниження ефективності виконання завдань.

Як свідчить аналіз практики роботи органів охорони державного кордону в сучасних умовах, під час здійснення професійної діяльності офіцерів-прикордонників досить часто виникають чинники, які призводять до екстремальних ситуацій. Найбільш частими з них є: тривале емоційне напруження, високий ступінь відповідальності за

доручену справу, хронічні психічні перевантаження, високий рівень небезпеки, часте виникнення непередбачених надзвичайних ситуацій тощо. Психоемоційна напруженість професійної діяльності офіцера-прикордонника, за думкою І. Міщука, обумовлюється такими стресогенними чинниками: ризик для життя і здоров'я; дефіцит часу для аналізу обстановки та прийняття рішення; використання зброї; висока ціна можливих помилок; усвідомлення відповідальності за результати професійної діяльності; великі фізичні навантаження; інтенсивний вплив несприятливих чинників навколишнього середовища тощо [2, с. 45]. У таких умовах необхідним є відновлення резервів організму, забезпечення його здатності адекватно змінювати свої функціональні параметри та зберігати стабільність.

Як вважає Є. Потапчук, значні навантаження на організм і психіку суб'єкта в особливих, а тим більше в екстремальних умовах діяльності призводять до функціональних зрушень його психічного і соматичного здоров'я, первинними виявами яких є: зниження рівня уваги, зменшення обсягу пам'яті, погіршення показників розумової працездатності. Залежно від індивідуальної чутливості уповільнюється (або зростає) частота пульсу, зменшується (або збільшується) рівень артеріального тиску, виникають зміни фонового емоційного стану переважно на тривожно депресивні. Якщо ж навантаження перевищують психічні та фізичні можливості особистості, то в неї на основі нервово-психічної нестійкості можуть виникнути невротичні і девіантні форми поведінки. Зважаючи на специфіку діяльності в особливих умовах, це може зробити особистість небезпечною як щодо самої себе (алкоголізація, аутоагресія тощо), так і щодо навколишнього середовища (використання спеціальних знань та навичок у злочинних цілях, завдання екологічної шкоди доквіллю, необґрунтоване застосування бойового озброєння і техніки тощо) [3, с. 40, 62]. У випадку, якщо ця особистість є керівником, то може постраждати також і підпорядкований персонал.

Як свідчить аналіз наукової літератури, межі психічної стійкості визначаються об'єктивними межами, що сутнісно зводяться до двох – потенційні можливості людини й об'єктивні вимоги до неї конкретної ситуації як системи умов, котра підтримує чи нівелює потенціал стійкості [4, с. 27].

Звідси психічну стійкість керівника можна розглядати як здатність передбачати і зберігати функціональну спроможність як до всіх психофізіологічних функцій організму, так і до вимог підтримки ефективності діяльності у різних, у тому числі екстремальних, ситуаціях.

У психологічному аспекті психічна стійкість становить певне згармонування розвитку інтелектуальних, емоційно-вольових та особистісно-професійних властивостей і рис, які забезпечують успішність професійних дій і поведінкових реакцій у процесі управлінської діяльності й дотриманні, визначенні конкретної життєвої стратегії [5, с. 76]. З урахуванням цього визначення психічна стійкість керівника органу охорони державного кордону – це завжди комплексно сформована його багатокомпонентна психічна організація у поєднанні з особистісною спрямованістю та ступенем напруження на певний момент часу.

З урахуванням зазначеного вище сутністю психічної стійкості керівника органу охорони державного кордону є специфічна індивідуально-професійна орієнтація і, передусім, спрямованість на певні цілі, що характеризують його фаховий, моральний та особистісний потенціал.

Подальший аналіз феномена психічної стійкості покликаний дати наукову відповідь щодо визначення умов досягнення її бажаного рівня. І тут важливе значення має врахування чинника емоцій. Проведене дослідження надає можливість зробити висновок, що для керівника органу охорони державного кордону в управлінні собою емоції мають домінуюче значення, оскільки належать до процесів внутрішньої регуляції поведінки. Як суб'єктивна форма вираження потреби емоції передують діяльності щодо їх задоволення, спонукаючи і спрямовуючи її. За емоційних станів відбуваються зміни у діяльності органів дихання, залоз внутрішньої секреції, кісткової і гладкої мускулатури тощо. Тому саме емоції багато в чому відображають стан психічної стійкості.

Отже, емоційні особливості посідають важливе місце у психологічній структурі індивідуальності і впливають на процес та ефективність діяльності керівника органу охорони державного кордону. Натомість дослідження показало, що широке коло проблем неповно відображено у спеціальних роботах, що стосуються регулювального впливу емоцій на діяльність, насамперед на управлінську. Це вимагає експерименталь-

ного вивчення емоційних характеристик керівника органу охорони державного кордону під кутом зору їх більш суттєвої ролі у його управлінській діяльності, коли він повинен ефективно розвивати всі компоненти творчого потенціалу. Тут важливо, крім зазначених напрямів, ураховувати вагомість емоцій у процесах регуляції і саморегуляції, адже емоції відображають ставлення людини до внутрішнього і зовнішнього світів, це швидка оцінка, реагування у формі безпосереднього переживання. Важливими при цьому є гуморальна дія емоційного порушення на організм через зміни у діяльності функцій залоз внутрішньої і зовнішньої секреції, коли переживання становлять суб'єктивне відчуття емоційного стану, а також особливості впливу стеничних та астенічних емоцій на психічні функції, стан і діяльність керівника, інші особливості та залежності його професійної діяльності.

Разом з емоціями у психічній стійкості керівника органу охорони державного кордону особливе значення має вольова регуляція. Аналіз результатів психологічних тестувань керівників органу охорони державного кордону надає можливість стверджувати, що, з одного боку, для подолання емоційних “сплесків” їм треба знаходити внутрішні резерви. І чим частіше вони звертаються до вольового регулювання свого емоційного стану, тим більше у них розвинені засоби такої регуляції. До того ж здібніші управлінці знаходять рішення проблемних ситуацій шляхом інтелектуальних зусиль, не вдаючись до надмірних вольових зусиль, а значною мірою використовуючи свій творчий потенціал, основу якого становлять сформовані особистісно-професійні якості. З іншого боку, найбільш значущими для психічної стійкості є такі види компетентностей, як емоційна, інтелектуальна, вольова і професійна у їх гармонійному взаємозв'язку. Без урахування або без чіткого розуміння цих характеристик-компетенцій психіки керівника органу охорони державного кордону неможливо забезпечувати бажану психічну стійкість керівника задля здійснення ним ефективної управлінської діяльності, підвищення психологічного захисту і покращення психічного здоров'я у цілому [3].

Для нашого дослідження важливо також ураховувати, що вольовий процес супроводжується специфічним переживанням, що можна позначити терміном “вольове зусилля”. Таке зусилля – сутнісний і

водночас найпростіший елемент вольового акту. Скажімо, поширена думка, що напруження, яке відчуває людина при труднощах, є механізмом їх подолання. Отож, без вольового зусилля вона не могла б домогтися належної мобілізації ресурсів, бажаного підвищення свого енергетичного потенціалу, необхідного для діяльності.

Для керівника органу охорони державного кордону важливим моментом є не те, які вимоги ставляться до його вольової поведінки, а те, які вимоги він сам перед собою ставить. Вольова дія, як і будь-яка інша усвідомлена, цілеспрямована дія, має мотив, котрий закономірно обумовлює діяльність за допомогою спонукальної функції волі як на підготовчій стадії, так і в процесі управлінських виявів, що і визначає повноту розвитку його психічної стійкості. Це, безумовно, неможливо без достатнього рівня інтелектуального розвитку керівника і сформованості у нього найважливіших особистісно-професійних рис (цілеспрямованість, відповідальність, мужність тощо).

Пілотне дослідження показало, що у психічній стійкості керівника органу охорони державного кордону важливе значення має його інтелектуальний потенціал. Хороший інтелект – це засаднича системна основа, без якої розвиток психічної стійкості керівника не може набутися усвідомленості, цілеспрямованості, оптимальності. Це складна психологічна система, яка без освоєння певних норм мислення та вироблення культури мислення в контексті минулого й сучасного не може виконати винятково важливої функції – домогтися ефективного розвитку психічної стійкості. Інтелект як сукупність розумових здібностей людини забезпечує цілісність і гармонійність відображальної діяльності мозку. Тому й інтелект керівника органу охорони державного кордону доцільно розглядати як диференційовану цілісність, що складається із психологічних процесів, механізмів, функцій і властивостей. До того ж інтелект, самооцінка, мотивація, тривожність входять до складу інтелектуального потенціалу такого керівника. Причому взаємодія цих компонентів спричиняє підвищення чутливості особистості до інтелектуальних явищ, до виникнення мотивації пізнавального успіху і розвитку інших важливих властивостей, зокрема особистісно-професійних рис керівника.

Оскільки, на нашу думку, інтелектуальний потенціал є одним з визначальних чинників психічної стійкості керівника органу охорони державного кордону, вважаємо за доцільне включити його, як й інші виявлені складники, до структури його психічної стійкості у сфері професійної діяльності. Психологічний аналіз останньої свідчить про актуальність і такого складника, як особистісно-професійні риси, які доцільно розглядати в концептуальній єдності із процесами-актами пізнання, мислення, розвитку, діяльності. Це дозволить охопити всі взаємозв'язки і залежності останніх із психічною стійкістю у межах професійного військового управління.

Особистісно-професійні риси розкривають етапність опанування керівником органу охорони державного кордону тих чи інших знань, норм, умінь, навичок і цінностей, професійних позицій і психолого-акмеологічних інваріантів. У межах цього дослідження вони одночасно фіксують ступінь пізнання та етапність розвиткового діяння управлінця, а тому є одночасно і щаблем пізнання, і щаблем розвитку, і щаблем його саморегуляції як керівника органу охорони державного кордону – особистості та суб'єкта саморегуляції своєї військово-професійної діяльності.

Крім того, особистісно-професійні риси неподільно пов'язані зі структурою і змістом діяльності. Діяльність – це специфічна форма активності керівника органу охорони державного кордону, змістом якої є доцільна зміна і перетворення довкілля й себе самого. У цій діяльності й виявляється сутність його особистісно-професійних властивостей і рис. В актах свого творчого самодіяння військовий керівник не лише утверджується, а й сам визначається. Тому за тим, що він робить, можна визначити й те, ким він є. Звідси одним з напрямів його діяльності доцільно визначити той, що полягає у самоформуванні його як керівника та особистості.

За діяльнісного підходу особистісно-професійні риси – це, безумовно, системне утворення керівника органу охорони державного кордону, що становить сутнісне наповнення процесу його відповідної діяльності, пов'язане із соціальним довкіллям, і має суб'єктивну форму вираження. У науці проблему співвідношення діяльності та особистісно-професійних рис глибоко вивчено у межах психології управ-

ління, де їх розглядають не як невизначену необхідність для керівника органу охорони державного кордону властивість, а як конкретно вимірюване опредметнення особистості. Ці властивості-риси прямо пов'язані з його професійною діяльністю, тобто з результативністю вирішення військових проблемних завдань. При цьому має значення вивчення психологічних аспектів аналізу компетентності особистістю – як у цілому, так і з її підсистемами.

Розвиток особистісно-професійних рис військових керівників як процес зміцнення їхньої психічної стійкості доцільно розглядати у двох аспектах – за етапами розвитку цих властивостей і за дієвістю психічної стійкості й успішністю вирішення практичних завдань. Як було показано у дослідженнях К. Платонова, тут необхідно виокремити п'ять рівнів розвитку особистісно-професійних рис: дуже низький, що свідчить про вміння або властивість, котра лише почала формуватися або її немає; низький, що ототожнюється з незадовільною ефективністю діяльності; середній, що характеризує сформовані вміння або властивості у цілому, які дозволяють працювати в діапазоні необхідної ефективності; достатньо високий, що вказує на високий розвиток названих рис, котрі дозволяють працювати особі вище вимог прийнятної досконалості; високий і дуже високий, що означає такий розвиток рис і умінь, котрі надають особі змогу працювати на рівні професійної майстерності [6].

Крім п'ятирівневої системи, розроблено підходи, зорієнтовані на трирівневу оцінку, відповідно до якої виокремлюють неприйнятний рівень розвитку властивостей і умінь, прийнятний і бажаний. Вибір рівнів оцінки здебільшого залежить від ступеня деталізації і точності опису діяльності керівників органів охорони державного кордону, їхніх рис і можливостей застосовувати інтегральні схеми для оцінки психічної стійкості підлеглих. Зазначені ознаки особистісно-професійних рис за своїми характеристиками свідчать про виняткову роль у розвитку психічної стійкості військовослужбовців.

Отже, аналіз наукової літератури та практичної діяльності керівників органів охорони державного кордону надав змогу конкретизувати структуру їх психічної стійкості, яка містить, на наш погляд, такі

складові: вольову регуляцію емоційного стану; гармонійне поєднання емоційної, інтелектуальної, вольової та професійної компетентностей; особливості нервової системи; інтелектуальний потенціал; особистісно-професійні риси (див. рисунок).



Структура психічної стійкості керівника органу охорони державного кордону

Гармонійний розвиток зазначених складових забезпечить успішність вчинкових дій і поведінкових реакцій, що здійснюються у контексті управлінської діяльності. Проте така діяльність характеризується багатофункціональністю і стресогенністю, а тому вимагає етапної психічної стійкості та функціональної компетентності.

Висновок. Аналіз наукової літератури та практичної діяльності керівників органів охорони державного кордону надав можливість з'ясувати, що сутністю психічної стійкості керівника органу охорони державного кордону є специфічна індивідуально-професійна орієнтація і, передусім, спрямованість на певні цілі, що характеризують його фаховий, моральний та особистісний потенціал. Структура психічної стійкості керівника органу охорони кордону має такі складові: вольову регуляцію емоційного стану; гармонійне поєднання емоційної, інтелектуальної, вольової та професійної компетентностей; особливості нервової системи; інтелектуальний потенціал; особистісно-професійні риси.

Перспективою подальших розвідок у даному напрямі є визначення психологічних умов розвитку психічної стійкості керівників органу охорони державного кордону.

Список використаної літератури

1. Андрощук О. Ю. Психологічні особливості соціалізації майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі професійної підготовки : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.09 / Андрощук Олена Юріївна ; Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2010. – 217 с.
2. Міщук І. М. Основи й особливості психопрофілактичної роботи в Державній прикордонній службі України / І. М. Міщук // Науковий вісник Державної прикордонної служби. – 2003. – № 5. – С. 45–47.
3. Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців : монографія / Є. М. Потапчук. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2004. – 323 с.
4. Тышкова М. Исследование устойчивости личности детей и подростков в трудных ситуациях / М. Тышкова // Вопросы психологии. – 1987. – № 1. – С. 27–34.
5. Малинин В. Р. Средства психической саморегуляции как фактор стабилизации деятельности в экстремальных условиях / В. Р. Малинин. – М. : Пульс, 1995. – 212 с.
6. Платонов К. К. Проблемы способностей / К. К. Платонов. – М., 1972. – 312 с.

*Рецензент – кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник Франчук Ю. В.*

Стаття надійшла до редакції 24.05.2016

Грицьина О. М. Сущность и структура психической стойкости руководителя органа охраны государственной границы

В статье на основании анализа научной литературы и практической деятельности руководителей органов охраны государственной границы уточнена сущность и конкретизирована структура их психической стойкости.

Ключевые слова: *структура психической стойкости, руководитель, орган охраны государственной границы.*

Gritsyna O. M. The nature and structure of mental stability of state border guard units' leaders

The article based on the analysis of scientific literature and practical activities of state border guard units' leaders refined essence and specified the structure of their mental stability.

The psychological aspects of mental stability is a some association harmonious development of intellectual, emotional and volitional, individual and professional characteristics and traits that ensure the success of professional actions and behavioral reactions during management activities and the determination of a specific life strategy. With this in mind, the mental stability of state border guard units' leaders – it is always a complex multicomponent formed his mental organization combined with the personal orientation and the degree of stress at a particular time.

The essence of mental stability of state border guard units' leaders is a specific individual and professional vocational guidance and, above all, focus on specific goals that characterize his professional, moral and personal potential.

Forms part of the structure of mental stability of state border guard units' leaders are strong-willed regulation of emotional state; a harmonious combination of emotional, intellectual, strong-willed and professional competence; especially the nervous system; intellectual potential; personal and professional features. The harmonious development of these component parts will ensure the success of actions and reactions that occur in the context of management.

Keywords: *structure of mental stability, state border guard units' leaders.*